



Alexis de Tocqueville - Modern Çağın Çelişkileri Karşısında Bir Düşünür

Lütfi Sunar

İstanbul, 2019, Ketebe Yayınları, 207 Sayfa, ISBN 978-605-7949-98-1

Nevrez KARTAL*

Serlevhasını gördüğünüz bu kitap düşünce dünyasına damga vurmuş, batı “*entelijansiyasında fikirlerinin hala daha tartışma zemini bulduğu, fevkalade*” önemli bir filozofu tanıtmaya çalışmaktadır.

Pozitif bilimlere artan rağbet sonrası 19. Asırda geriye düşen sosyal bilimlere, getirdiği tasnifle tekrar ivme kazandıranların en başında gelenlerden biriside Alman Filozof Wilhelm Dilthey’dir. Onun Aristoteles ve Machiavelli ile birlikte tüm zamanların en önemli siyaset düşünürlerinden üçüncüsü olarak nitelediği Alexis De Tocqueville, (1805-1859) aydınlanma çağının yaşadığı büyük kavgaları ve derin çelişkileri kendinde mezcetmiş ilginç bir kişilik, Batı Uygarlığının yılmaz bir savunucusu olduğu kadar keskin bir Fransız vatanseveridir de. Avrupa insanın sanayileşmeyle geçirdiği dönüşümü, onu

* nevezkartal@gmail.com

etkileyen veya onun etkilediği dinamikleri anlamak isteyenler için düşüncelerini siyasetçi olması hasebiyle pratik hayata da yansıtmış olan Tocqueville adeta laboratuvar hizmeti görmektedir. (s. 17)

Aristokrat bir aileden gelmenin her türlü avantajını kendinde mecz etmiş, erken dönemde hem felsefe hem retorik eğitimi almış, hukuk okumuş, iyi bir hatip ve siyasetçi kişiliğini gazete yazarlığı ile birlikte yürütebilmeyi başarmış olan bir karakteri anlatan bu kitabında, yazarımızın yer yer dile getirdiği derinlikli yorumlarla onu iyice kavradığı izlenimini edinmek mümkündür. Bunu başarmasında da eserini hazırlamadan önce Tocqueville'in mektupları dahil yazdıklarının tamamını okuduğu gibi düşünürümüzü inceleyen hemen tüm kaynaklara ulaşmanın etkisi büyük olsa gerek. Lütfi Sunar onunla ilgili tüm metinleri okuduğu içindir ki içeriği kadar dilindeki sadelik ve akıcılığı ile gayet güzel bir emeğin tezahürü olan bu kitabında *hermenötik* bir biyografi denemesi de yapmaktadır. Yazarımız yine bu eseri dolayısıyla düşünce tarihi literatürüne bir katkı sunarken diğer yandan, Tocqueville'in "*talihini yenen kahraman figürü*" olarak imgelediği ve "*yazmamış olsaydım insanlığın kaderini gizlemiş olurum,*" dediği ve esasında yenedünyanın kurucu unsurlarını anlattığı, ekleriyle 1.500 sayfayı bulan "*Amerika'da Demokrasi*" adlı dört ciltlik başyapıtının bir anlamda geniş bir tanıtımı gibi değişik perspektifler de sunmaktadır.

1830 devrimi Karl Marx için, "*Avrupa tarihi açısından bir dönüm noktası*"dır. İşte Tocqueville' in ABD'ye yaptığı gezi de tam tamına bu devrimi anlamaya matuftur diyen Lütfi Sunar, sosyoloji okuyan herkes gibi onun adını erkenden duymuş olsa da onunla asıl tanışması doktora hazırlığı sırasında olmuştur. Çalışmasının merkezinde Marx ve Weber ikilisi vardır ama onları aradığı hemen her sokakta, Tocqueville bir şekilde karşısına çıkmaktadır. Onlarla birlikte çağının hemen tüm düşünürlerini bu denli etkileyen kişi haliyle hocanın da ilgisini çekmiş, günümüzde de cereyan eden liberal demokrasi tartışmalarında onun çok daha fazla referansı hak etmesi gerektiği inancı pekişmeye başlamış. Ona yönelik merakı arttıkça diğer çalışmalarını ertelemek zorunda kalmış olması elimizde ki bu eserin de vücut bulmasına sebep olmuştur (s. 8)

Yazarımız, onun hayat hikâyesini; Siyasi görüşleri, Kölelik karşısında ki tutumu, Sömürgeciliğe bakışı, Kendisinden sonraki dönemlerde fikirleri üzerine kurulan diyalektik gibi çok yönlü başlıklar altında anlamlandırma çabasındadır. Keza Amerikan toplumu, Demokrasi ve Burjuvanın artan kontrol gücüne yönelik eleştirilerine de temas ederek, siyasi bir öngörü dehasına dönüşen bu sıra dışı karakteri kısa ve öz ifadelerle bütünlüklü bir biçimde kitabında tanıtmaya gayretindedir.

Kitabın muhtevasında, anıları ve mektupları dâhil diğer tüm eserlerine bolca yer verdiğini gördüğümüz Lütfi Sunar, kolayca fark edilecektir ki modernleşme dönemini bu ilginç siyasetçi-filozof üzerinden anlama gayretindedir. Zira Amerikan akademisi tarafından Amerikan demokrasisinin ilk yüceltici ve 1960'lardan sonra Fransızlar tarafından da Cumhuriyet tartışmalarının ilk babası olarak takdis edilmiş olması bile yeterli karinedir. Döneme ilişkin analizlerinde hocanın dayandığı en mühim eser Tocqueville'in bizatihi kaleme aldığı ve onun en büyük hasılam dediği "*Amerika'da Demokrasi*" adlı

yapıttır. Bunu da anılan kitap için; “*dönemin tartışmalı konularına ilişkin bir nevi reçete görevi gördüğü*” nitelemesinde bulunmasından anlaşılmaktadır. (s. 66)

İleri bir zekânın yanında kuşatıcı bir hafızaya sahip olan Tocqueville, dindar olmamasına rağmen toplumsal düzenin kurulmasında temel unsurlardan birisi olarak dini görmektedir. 1842’de Fransız akademisine kabulünde yaptığı konuşmada “*ilahi kanunlarda, büyük entelektüel hareketlerle büyük siyasi hareketler arasındaki bağdan daha açık kurulmuş bir bağ yoktur,*” diyerek, okumalarında doğada olan bitene de dikkat ettiğini ifade etmiş oluyor. Filozofumuz, hayatı; “*o, ne bir eğlence ne de bir kederdir. O bize verilmiş ciddi bir ödevdir,*” şeklinde tanımlamaktadır.

Keskin bir milliyetçi olsa da liberallere yakındır ama *Muhafazakârlarla birliktedir*, ancak onlar dahil yaşadığı dönemde hemen her kesimle kavga içinde olmayı başarmış ilginç ve bir anlamda yalnız da bir kişiliktir. Tocqueville’in, bölesine ayrıkısı, tasnif dışı ve özel bir düşünür olarak görülmesini sağlayan özelliklerini kitapta üç ana kavram etrafında tanımlayan Lütfi Sunar onları da: Özgürlük (radikal), erdem (muhafazakâr) ve demokrasi (liberal) diye sıralamaktadır.

Sunar’a göre Avrupa aydınlanması Akdeniz’den başlayarak doğuya doğru Çine, Hindistan’a yapılan seyahatlerden elde edilen bilgi ve kavramlara çok şey borçludur. Bu manada Tocqueville’in de gözleme dayalı okuma yeteneğinin hayli yüksek oluşuna vurgu yapmakta ve genç yaşta ilk gezisi olan Sicilya’dan başlayarak, gezmenin yanında görüp konuşmak, dinleme ve not tutmanın onun yazma ve düşünme biçimini de şekillendiren, hatta bunun ötesine geçip hayat felsefesine dönüşen mizacı olarak imgenlenmektedir. Onun bu tarafını başkalarına kıyasla en ayırıcı yanı olarak tavsif eden hoca, bunun için kitapta Tocqueville’in gezilerine özel bir ihtimam göstermektedir. Tocqueville, seyahati; yeni yerleri görmenin ve tecrübe geliştirmenin yanında, anlama ve kavrama biçimlerinin de etkili bir yöntemi olarak görmektedir. “*Bir insan için kalkış noktası çok önemlidir*” diyen Tocqueville’e göre, “*seyahat ederken, insan asla kendi hareketlerine mutlak manada hâkim olamaz.*” Amerika’da Demokrasi kitabında, okuyucularına belirttiği gibi yukarıdaki bu cümle için, “*neredeyse bütün kitabın anahtarı*” ifadesini kullanmaktadır. Böylece düşünce dünyasını ziyadesiyle sosyal hayatın gerçekliği içinde şekillendiren bu sıra dışı düşünürün, fikri ve siyasi kanaatlerinin oluşumunda seyahatin ne denli önemli işlev gördüğünü anlamış olmaktadır.

Gezilerinin amacında dönemin Fransa’sının siyasi koşullarını, dışarıdan bakarak mukayese ile anlamlandırma gayreti vardır. Ancak o, sosyolojik incelemelerinde sadece olan biteni gözlemlemekle yetinmeyip olacaklara da dikkat kesilmektedir. Tocqueville’in bu manada geleceğin başat güçlerinin ABD ve Rusya olacağı yönünde kimi kehanetlerde bulunduğuun altını çizen Sunar, özellikle Amerikan siyaset bilimi çevrelerinde Tocqueville’in daha çok bu fütürist yönüyle sık sık gündeme getirildiğine dikkat çekiyor. Onun Amerikan demokrasisi ile ilgili çözümlerinin yine sosyalizme karşı demokrasi savunusu adına sıklıkla da kullanıldığından bahisle, hala devam edegelen dominant etkisine vurgu yapıyor. (s. 168)

Yine o, Frankfurt okulunun, Nazizm üzerine gözlemlerden hareketle bireycileşme ve otoriterleşme arasında kuracakları ilişkiyi, takdir edilesi öngörü yeteneği ile onlardan yüzyıl önce görmeyi başarmış enteresan bir kişidir.

Düşünürümüz hakkında derinlikli tahliller yapan Sunar, onun, eşitliğe dayalı demokrasi anlayışı; çoğunluk zorbalığını getirmeye açık bir rejime dönüşeceğini, bu yeni tip despotizmin ise geçmiştekinden farklı olarak *“insanları eziyet etmeden aşağılayan, daha kapsamlı ve daha hafif nitelikte olacaktır,”* yönündeki tezine atıf yaparak, bu görüşünün, dönemin muhafazakârları tarafından sıkça tartışıldığı halde bugün için gerekli ilgiyi yeterince görmediği tespitindedir. Bu bağlamda demokrasiyi *“tüm otoritelerin katliamı”* olarak nitelendiren Tocqueville için demokrasi; şimdiye kadar var olan rütbe, gelenek ve hatta vahiy olsun her türlü otoriteyi de yok etme eğilimindedir. Yazarımız, modern dünyada geldiğimiz nokta, tüm hiyerarşilerde, ailede, siyasi alanda yaşananlar için ise bu altüst oluştan başka nedir diye de sormaktadır.

Bu sıra dışı filozofa göre, Aristokrasiye dayalı eski düzen artık muhal olduğu gibi mükemmel bir sistem kurmanın da imkânı yoktur ama buna karşın şartların mükemmel bir karışımı vardır. Bu görüşünü temellendirirken de Amerikan demokrasisinin işleyişini mümkün kılan kurumların yanında yasaları, adet ve gelenekleri ele almıştır. (s. 104)

Tocqueville’in nazarında devrim yorgunu Fransa’ya karşın sürekli hareket halinde gördüğü Amerika’yı farklı kılan şeylerden biride, onların *“diri bir topluma”* sahip olmalarıdır. O, bütün dünyanın değişim geçirdiği bir dönemde sırf bunun için bile Fransa’nın sömürgeci olması gerektiği düşüncesindedir. Hem bu yarışın Fransız’ları birbirine kenetlediğini gördüğü gibi, yeni coğrafyaları ele geçirmek için çaba sarf etmenin ülkedeki siyasi mücadelelerin üzerini örten bir kılıf olduğunu da fark etmiştir. Lütfi Sunar bu durumu, zamanında burjuvanın içerideki mülksüzleştirme politikasına karşı, kıyım pahasına bile olsa dışarıda bulunan bir çözüm olarak tanımlamaktadır. Yine onun toprağa ve tarıma gösterdiği hassasiyeti, sanayi ve ticaretten esirgemesindeki sebebi de genlerinde var olan aristokrat kimliğine bağlamaktadır.

Sömürgeciliği tavsif ederken ilk başlarda medenileştirme, kurtarıcılık, ulusal şanı yüceltme gibi daha büyük anlamlar yükleyen Tocqueville, zaman geçtikçe bunun bir egemenlik altına alma olduğuna inanmaya başlıyor. Bunun için de önündeki model ise hem öykündüğü hem nefret ettiği İngiltere’dir. Aynı şekilde ikiyüzlü ve yalancı olarak nitelediği İngiliz sömürgeciliğinin yine aynı zamanda sömürülenler için bir nevi medenileştirme işveli gördüğü düşüncesini de alaya aldığını yine bu kitabın satırları arasında görmekteyiz. Ancak Çin gibi, Avrupa dışı ile münasebetler söz konusu olduğunda ondaki bu karşıtlık bir anda İngiliz taraftarlığına da dönüşebilmektedir. Ne var ki, *“o bu hususta yalnız değildir”* diyen yazara göre, Hegel’den Marx’a kadar 19. yüzyıl Avrupa düşüncesinin genel karakteri zaten budur. Lütfi Sunar, burada önemli bir saptama yaparak kendi asrı içinde bu davranışı en ileri derecede temsil edenin ise Tocqueville olduğu iddiasındadır.

Tocqueville’e göre Fransa, karaya bağlı olduğu için, sömürge yarışında İngiltere’den geri kalmış olması bir yana olanı da iyi idare edememektedir. Bunun için yine İngilizlerden ilham almakta ve onlar nasıl ki

en saygın ilim adamlarını sömürge görevlilerinin eğitimi ile vazifelendirmişlerse, Fransızların da aynısını yapmasını önermektedir. Zira İngilizler muhtelif milletler yanında çok değişik inançlardan oluşan koskoca Hindistan'ı 30.000 askerle idare ederken, Fransa onun dörtte biri olan Cezayir'i 100.000 kişiyle bile yönetememektedir. Çünkü Hindistan'da yönetimi hükümet üstlenirken Doğu Hindistan Şirketi de idare etmektedir. Buna karşın Cezayir'deki askerler ise ticaret için gelenlere düşmanca davranmakta, onları kan üzerinden çıkar peşinde koşanlar olarak görmektedir. (s. 140)

Sanayi çağında soylu sınıfının ayrıcalıklarını kaybetmeleri neticesinde, toplum katmanları arasındaki farklılığın tamamen ortadan kalktığını düşünen Tocqueville, şartlardaki eşitlik halini ise sanayi toplumunun temel unsurlarından birisi olarak görmektedir. Ona göre bu eşitlik tarihin bir diyalektiğidir ve burada kafa yormayı gerektiren şey sürecin nasıl yürütüleceğidir. Kölelik bahsinde de göreceğimiz gibi o, iradeye önem verdiği kadar teenniden yanadır.

Amerika gezisinde hapishane koşulları ile köy ve kasabalarda gördüğü bir birinden izole edilmiş yaşam stilleri arasında ki benzerlikleri Tocqueville'in ustaca fark ettiğini belirten Lütfi Sunar, despotizm ve burjuva için mezburun yaptığı analizler için bir asır sonrasındaki modernlik eleştirilerinin erken bir örneği durumunda olduğunu altını çizmektedir. Tocqueville, *"henüz yeni geldikleri bu kıtada tüm doğal düzeni kâr için alt üst ettiler"* diyerek eleştirdiği Amerika, ona göre yeni olandan ziyade *"gelecek olanı"* temsil (talana dayalı dünyayı) etmektedir.

Amerikalı Siyasi düşünce tarihçisi Boesche'de onun yaşadığı kuşağın hissiyatını, ne geçmişe ait olma ne de geleceğe umutla bakabilecek inançta görmediği için, tam bir yabancılaşma diye tarif ediyor.

Tocqueville Amerika'ya doğru iki yüzyıldır akın eden Avrupalıların en ayırt edici yanlarının, geldikleri yerle bağ kuracak bir hafızadan tamamen yoksun kalmaları şeklinde gözlemlerken bu durumu inşa eden unsurun ise toplumu kendi emelleri doğrultusunda kuran sanayi burjuvazisi olduğunu da fark eden ilk kişidir. Mamafih onun miras kanunları ile ticaretin ulus inşasındaki etkileri gibi eksik gördüğü yanları eleştiren Pierson gibi kimseler de yok değildir. (s. 89-90)

Amerika'da ki bu mühim gezide Beaumont seyahat arkadaşı olarak Tocqueville ile birlikte ama o, çok farklı bir konuya, toplumdaki ahlaki çöküntüye odaklanmıştır. Kahramanımız ise Amerikan toplumunun eşitlikçi yanının etkilerini görme eğilimindedir. Bu açıdan Tocqueville için dolaştıkları coğrafyada var olan yoksulluk sorunu demokrasinin gündeminden tamamen çıkmıştır. Zira düşünürümüzün nazarında yoksullar, herhangi bir mülkiyete sahip olmasalar da serbestçe oy kullanabilmekte ve hükümet işlerine karışabilmektedirler. O, *"İnsanlar ne kadar yönetime katılıp ve siyasal özgürlüğün tadını çıkarabiliyorlarsa demokrasinin o kadar yerleşik olduğu,"* inancını taşıyordu. Tocqueville'e göre mülkiyetleri olmasa da oy kullanma imkânlarının devamlılığı bile tek başına ABD demokrasisinin işlerliği için yeter sebepti. Oysa o, özel mülkiyeti, *"değiştirilemez kanunlar"* olarak görmekteydi tespitini yaparak pragmatik yanına işaret eden Sunar, bu meyanda Tocqueville'in, burjuvazinin özgürlük görünümü altında sıkı bir kontrol tesis edeceğini ön gördüğünden, oy kullanmanın; demokrasinin inşasını, onların tekeline bırakmamak anlamına geldiğini düşündüğünü,

ancak seçim silahının burjuvayı dengelemeye yetmeyeceğini ise göremediğini belirtmektedir. Bunu da, “modern mülkiyetin mülksüzleştirme üzerine bina edildiğini görmüşlerdi,” diyerek andığı “komünist manifesto yazarlarının gözlemediği ve not ettiği gibi özel mülkiyet burjuva toplumunun hem yaratıcısı hem de yıkıcısıydı” sözleriyle izah ederek bir anlamda kitaba farklı bir boyut daha katmaktadır.

Lütfi Sunar, onun, büyük bir saygıyla karşılandığı İngiltere’de, mahzenlerde ve barakalarda sıkışık halde ve gayri insani koşullarda yaşayan işçilere karşın hemen ötede burjuvazinin kâşanelerinde lüks içinde sefa sürmelerine tanıklık ettiğinden bahisle bu durumun ona sanayi çağının gelmekte olan dehşeti ile erkenden yüzleşme fırsatı verdiğini söylüyor. Bu hissiyatla olsa gerek, Tocqueville, dünyada şimdiye kadar görülen en zararlı ve sert yönetimin, sanayi aristokrasisi olarak adlandırdığı bu yeni grubun egemenliği altında oluşacağını öngörmüştü. Ona göre, dünyayı daha kaba ve daha bozuk bir yere dönüştürmekte olan bu sanayi belası, bütün yüksek duyguları silip süpürecek ve en nihayetinde her iki sınıfında küçülmesine yol açacaktı. (s. 178)

Çağın yakıcı sorunlarından birisi olan kölelik meselesi elbette ki filozof-siyasetçimizin ilgi alanı içindedir. Devrim sonrası rengine bakılmaksızın serbest vatandaşlık hakkının tanınmasından iki yıl sonra 4 Şubat 1794’te Jakobenlerin elindeki Fransız Meclisi, köleliği ilga eden yasayı çıkarmıştır ama 1840’a geldiğimizde Fransız sömürgelerde hala 250.000 köle bulunmaktadır. Nihayet bir ironi olarak liberallere karşın muhafazakârların 1848 devrimi ile kaldırdıkları kölelik için parlamento üyesi iken kaleme aldığı raporunda köleliği, ahlaki bir sorun olduğu kadar, kurumsal bir olgu olarak da tanımlıyordu. Köleliğin toplumda tembelliği artırdığını ifade ederek orta sınıfı bu uygulamanın fayda ve maliyet analizi üzerinden iknaya girişmiş, dolayısıyla bir köle azat edildiğinde daha iyi çalışan bir işçi olacağına dikkat çekmiştir. Yazar onun bu tezini de beyanını da; “İngilizler, onların, erişebilir kalındığında medeniyetin sunduğu nimetlere talepkâr, aile saadetine müsaade edildiğinde de hem kanunlara hem de adetlere ne kadar riayetkâr olduklarına tanıklık” ettiklerine dair alıntılacağı beyanlarıyla delillendirmektedir. Tocqueville bir yandan bunları derken diğer yandan da Avrupalı hale gelene kadar, sömürgeleri vesayet altında tutmayı önerecek kadar aşırı bir siyasetçidir. Esasında, köleler özgürleştirilsin ama ülkeleri ve toprakları Fransızlara ait kalsın manasına gelmekte olan bu sözü de onun çelişkili tutumuna ilginç bir örnektir.

Kitaptan anlaşılacağı gibi Tocqueville, köleliği hoş görmemekle birlikte bu müessesenin varlığına rağmen Amerikan Demokrasinin işleyişine övgüler dizmekten de geri durmuyor. Sanayiye yönelen kuzey ile tarımda karar kılan güney arasında, kölelik bahsinden kaynaklı görüş farkı dolayısıyla yaşanacak bir iç savaştansa, köleliğin kalkmasının zamana bırakılmasını salık veriyor. Bununla birlikte, eş zamanlı olarak kölelik ve ırk ayrımını sonlandırmanın, ABD için gerekli olduğunu dillendirebilmiştir. Lütfi Sunar tam burada, Tocqueville’i en iyi okuyanların başında olmakla tavsif ettiği Marx’ın, “köleliğin kalkması gereklilikten öte zorunluluktur” diye seslenişine kulak kabartarak, onun Tocqueville üzerine kurduğu diyalektiğe de ışık tutmaktadır.

1848 Macar krizindeki duruşundan dolayı Avusturya'yı takbih etmesine karşın Osmanlı için tam bir Avrupalı asaletini sergilediler gibi övücü sözlerle tebciil etmesi, İslam dünyası lehine sakın bir yanılığın içine bizi itmesin. Tocqueville'in bir bütün olarak Müslümanlar hakkında pek makul şeyler düşünmediği ve onları gayri medeni olmakla itham ettiğini belirten Lütü Sunar, yine de Cezayirliileri, özgürlük aşığı soylu kişiler olarak tanımlamaktan da çekinmediğini belirtir. Bunun gibi çelişkilerine örnek olarak sömürgelerde şiddetle netice alınamayacağını söylerken, mesele Cezayir olunca bu tavrından sarfi nazar ettiğini gösteren çeşitli beyanlarını da hemen peşine sıralamaktadır. (s. 58)

Kitapta, insani ve sosyal sahada sebep-sonuç ilişkilerinin fiziksel dünyadakinden çok daha karmaşık olduğunu gördüğü için analizlerinde dönemin yaygın olan mekanik bakışından ısrarla kaçınmış olan Tocqueville'i etiketlemeye çalışan, hemen hemen tüm yorumcuların bir süre sonra kendileriyle çeliştiklerinden de bahsedilmektedir. Hoca bununda esasen onlardan kaynaklı bir sorun olmadığını vurgulayarak, çelişki içinde olmayı mizaç edinmiş bir kişiliği yorumlamak isteyenlerin kendilerini bu girdaptan korumaları kolay değildi ikazında bulunuyor.

Yer yer resimlerle bezeli bu kitabın sayfalarını çevirdikçe 19. asrın başından itibaren Fransa'da yaşanan, yoğun sosyal ve siyasi dönüşümün dinamiklerini ve bunların oluşturduğu sarsıntıları gezilerle birlikte yerinde gözlemleyen sıra dışı bir filozofun düşünce dünyasında derinlikli bir yolculuk yaptığımızı hissettik. Çelişkileri ihtiva etse de, Batı'ya bakarken bile Doğu'yu göz ardı etmeyen, Amerikan toplumunda Fransızları okumayı başarmış, kendine özgü fikirleri yanında ileri derecede sezgileri olan birini tahlile çalışan bir eseri okumuş olduk.

Görüp yaşadıklarına ilişkin düşüncelerini erkenden kayda geçirmiş, ileri görüşlü ilginç bir düşünürü anlatan önemli bir kitabı tanıtmaya çalıştık. Metin içinde geçen ve yazarın önemli gördüğü felsefi-sosyolojik kelime ve kavramlara ilişkin kısa bir sözlük yanında indexin de kitapta olmasını hatırlatırken Tocqueville'i daha derinlemesine tanımak isteyenler için ileri bir okuma listesi ile hayatına ait kronolojisinin bulunmasını da kitabın artı yanları içinde saymalıyım.

Lütü Sunar Hocanın hem fikri temelleri hem de mahiyeti ile Tocqueville'i aratmayan keskinlikle açığa çıkardığı, onun görüş ve davranışlarının muhtevası olan bu kitabı, künyesinde de yazıldığı gibi diyalektik akla bir katkı olarak eleştiriye giriş tanımını zannımca hak etmektedir.

Okuyucusunun bol olması temennisıyla...